

УДК 94(477):[393:355.08]"16/17"

Попружна А. В.,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ЗАПОВІТИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ.

Статтю присвячено духівницям козацької старшини – актам останньої волі соціально-політичної еліти другої половини XVII–XVIII ст. Проаналізовано основні наукові дослідження цієї теми, висвітлено історичні особливості актів спадкового права Гетьманщини, термінологію, порядок укладання, структуру і зміст документів, зроблено історіографію проблеми.

Духівниці представників козацької старшини дозволяють відтворити поховальну культуру цієї провідної спільноти як соціокультурний феномен ранньомодерної доби. Вони є свідченням матеріальних та духовних підготовань людини до завершення земного шляху. Водночас духівниці ілюструють світогляд, релігійність, смаки, родинні стосунки та повсякденне життя військово-політичної еліти другої половини XVII–XVIII ст.

Окреме місце у духівницях посідають майнові і грошові пожертви заповідачів на користь храмів та монастирів, що є джерелом з історії благодійництва в Гетьманщині.

Ключові слова: заповіт, духівниця, тестамент, козацька старшина, спадкове право.

Постановка проблеми. Духівниця як невід’ємна частина приготувань до смерті. Сучасний юридичний словник визначає заповіт як розпорядження громадянина своїм майном на випадок смерті в установленому законом порядку [1, с. 35].

Дослідження спадкових актів може бути корисним для істориків права, які вивчають проблеми успадкування майна, зокрема, співвідношення правових норм з повсякденними практиками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У середині XIX ст. духівниці розшукували та публікували на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» О. Лазаревський, О. Шишацький-Ілліч, П. Ліневич, С. Ніс, Н. Гармашев [2, с. 2–4].

У 1857 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» побачила світ стаття видатного українського історика О. Лазаревського «Духовниці». Вона стала чи не першою спробою аналізу текстів духівниць, з’ясування структури спадкових актів ранньомодерної доби. Відомий історик, архівіст, генеалог і

мистецтвознавець В. Модзалевський (1882–1920) присвятив духівницям козацької старшини свою розвідку «Два старинних духовних заавчання» [8, с. 92]. Історик права А. Кристер у своїй роботі «Духівниці XVI–XVII віку» [5, с. 491–513] використав тексти духівниць для з'ясування особливостей українського спадкового права XVI–XVII ст. Він зосередив увагу на правовій регламентації права заповідачів, механізмі написання, юридичному закріпленні заповітів.

Французький історик Ф. Ар'єс у праці «Человек перед лицом смерти» [2, с. 5] виникнення духівниць відніс до XII ст., оскільки саме вони дозволяли віруючій людині забезпечити себе привілеями та гарантіями для потойбічного світу. Польські історики насамперед активно вивчають тестаменти та епітафії як пам'ятки панегіричної літератури доби Бароко [2, с. 6].

Демченко Л. висвітлила деякі аспекти майнових відносин на підставі аналізу шляхетських тестаментів [12]. Білоус Н. відтворила соціально-психологічний портрет київських міщан XVI–XVII ст. на підставі їхніх тестаментів, а також висвітлила деякі особливості поховальних практик міщан Волині [12]. За допомогою цих досліджень було здійснено порівняння поховальної культури козацької старшини та інших соціальних верств українського суспільства XVII–XVIII ст., висвітлено тяглість традиції благодійності, родинні пріоритети провідної соціальної верстви.

Формулювання мети. Мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу текстів заповітів козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. з'ясувати структуру, зміст, правові особливості актів останньої волі соціально-політичної еліти Гетьманщини.

Виклад основного матеріалу. Запозичений з римського приватного права термін «тестамент» набув значного поширення і поступово втратив свої винятково приватно-правові риси. Якщо в античну добу цей акт був винятково цивільним, а заповідач мав практично необмежені права щодо призначення спадкоємця чи позбавлення спадку, то у зв'язку з розповсюдженням християнства в Європі тестамент зазнав суттєвих змін [7].

Давньоруські заповіти нагадували скоріше напуття, настанови нащадкам як жити і розпоряджатися спільним надбанням. Уже за часів давньої Русі заповітам приділяли велике значення.

Так договір Русі з Візантією 911 р. розрізняв спадщину за заповітом і за законом, а у ст. 13 договору йшлося: «А ще хто умрет, не урядив свого имения ... а ще ли створить обряжение, токовий возьмет уряженое его, кому будет писал наследите имения» [4, с. 634–640]. Отже, у X ст. духовний заповіт уже існував у словесній чи письмовій формі. Терміном «ряд» або «рядити» позначалися спадкові розпорядження або договір між родичами.

«Руська правда» закріпила інститут спадкового права, але воно являло собою скоріше договір членів родини, а не вияв волі заповідача. В останні хвилини умираючий благословляв і освячував права дітей на володіння частинами свого майна, висловлював передсмертні жадання, що записувалися духівником за формою візантійського заповіту [4, с. 635].

«Задниця» – термін давньоруського цивільного права, що зустрічається в «Руській правді» і означає спадок. Відкривається в «Руській правді» смертю батька сімейства і триває смертю матері; при цьому спостерігається різка різниця між задницею смердів, бояр чи дружин.

Литовські статuti помітно розширили рамки спадкового права, зокрема визначили правила складання заповітів, механізми набуття ними юридичної сили [5, с. 491–513].

У XVI ст. розпорядження останньої волі називали «духовниця», адже на документ покладалася не тільки функція розпорядження майном на випадок смерті, а й «духовного розрахунку» з життям. Іноді часом зустрічалися обидва терміни в одному тексті – «духовниця або тестамент», але у XVII ст. стара назва поступово зникає. Термін «духовниця» повернувся в Україну за доби Гетьманщини, а згодом з'явився ще один – «завещаніє» [3, с. 19].

Спадкові акти представників козацької старшини XVII–XVIII ст. могли називатися «духівницею», «завещанієм», «тестаментом». Вони були укладені за участю духівництва представниками найбільш активної верстви українського суспільства – козацької старшини, серед якої були нащадки старих шляхетських родів, що володіли землями і селянами споконвіку, і вихідці з простого козацтва, які відзначилися за допомогою шаблі, особистих заслуг і талантів.

Нові життєві реалії потребували єдиного упорядкованого законодавства, яке б увібрало елементи всіх правових систем. Наслідком кодифікації правових норм, розпочатої за гетьмана Д. Апостола, став звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). Артикули 12-ї глави цього кодексу тлумачили, «что есть тестамент; для которых причин и как сочинялись емеет» [6, с. 216]. Статті цього юридичного кодексу висвітлюють особливості укладення духівниць та механізми набуття ними юридичної сили.

«Духовний запис» являв собою перш за все акт односторонньої волі, що визначав долю громадянських правовідносин особи на випадок її смерті. Документ нагадував договір, але був волевиявленням лише однієї людини, нагадував і дарування, але при цьому заповіт набував силу тільки після смерті заповідача і скасовувався за його бажанням.

Згідно з Литовським статутом 1529 р. та «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. злочинці, засуджені до страти, неповнолітні діти, не відділені від батька сини, ченці, невільні люди, марнотратці, німі, глухі й сліпі не мали права складати духівниці. До невід'ємних ознак, якими мав володіти заповідач, належали «добра пам'ять і тверезий розум». У протилежному випадку особа позбавлялась права заповідати. Отже, практично в усіх заповітах зазначалося: «Я, будучи од Господа Бога хоробою навежоний, але на розумі і на памяти цел и здоровий» [6, с. 95].

Людина залишала духівницю («иж каждая персона волна и мощна будет о речях своих тестамент чинити», – нагадував Литовський статут 1529 р.) перш за все для визначення майбутніх власників свого майна, запобігання суперечок між спадкоємцями, «дабы потом не било турбации наследков по мне будучим» [9, с. 493].

Зазвичай духівниця розпочиналася словами: «Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, амінь». Далі релігійна преамбула містила звернення заповідача до Всевишнього та роздуми про тлінність людського буття, нерідко філософського змісту, що залежало від щирості, релігійності та рівня освіти автора заповіту.

Часом автори заповітів пояснювали: «Ведомо чиню сим моим добровольним писанием, тепер і в потомние часи, всякому такому, кто би потребовал з близких, дальних, кровных моих, изверхности на той час быти и маючись о сем» [10, с. 4–5].

Приводом для написання духівниці міг бути далекий військовий похід. Перебуваючи на чужині, козак міг скласти заповіт, запросивши «двух персон честных и веры достойных» й оголосивши його перед командуванням. Коли ж заповідач знаходився при смерті, достатньо було усно сповістити свою останню волю при свідках [6, с. 220].

Іншими причинами, що спонукали до написання духівниці, були поява відчуття неминучості переходу в інший світ («понеже Всевышний всяя твари Создатель Господь Бог по усмотрению своему к роду человеческого временаго сего житія крайній предел положил смерть» [11, арк. 1]), хвороба, похилий вік, потреба врегулювати майнові суперечки.

Умовно існував подвійний порядок чинення заповітів – нотаріальний і домашній: «Заповідач запрошував до власного дому кількох друзів, родичів, духівника для засвідчення тестаменту. Присутність останнього підкреслювала релігійний характер спадкових актів, що трактувалось як один із сакраментів» [12, с. 35–65].

Текст міг бути підготовлений заздалегідь або складатися при свідках. Радячись з поважними запрошеними, погоджували суперечливі моменти. Як зазначається майже в усіх документах, головне, щоб, то були чесні та гідні віри особи. Хоча артикули «Прав» і регулювали питання кількості свідків, на практиці цього суворо не дотримувались [6, с. 218–221].

Текст духівниці міг бути написаний як самим заповідачем, так і на його прохання духівником, писарем або іншою письменною людиною. Це вважалося досить відповідальним дорученням, яке вимагало грамотного написання і правильного оформлення, адже будь-які виправлення, підчистки сприймалися з підозрою під час затвердження документа.

Наприкінці духівниці заповідач часом «в увереніє, яко не умеючий писати своєю рукою вместо имени» ставив хрест. Але власним підписом чи підписом довіреної особи тестамент засвідчувався не тільки наприкінці тексту, а й переважно на кожному

аркуші документа. Нижче розташовувались сургучева печатка та підписи свідків: «руку приклав», «руку приложив», «рукою утвердил». Крім імені та прізвища, неодмінно вказувались звання та посада. Наприклад, «сию духівницю писав и рукоприкладство зробив, родич его, полковий есаул Астафій Мироненко. Свиткою був и рукоприкладство зробив войсковий товариш Ананій Рубець. Свиткою був хорунжій Сава Почека».

Як литовсько-руське, так і українське право XVII–XVIII ст. містили обмеження щодо підбору кандидатів у свідки. Так, ними не могли бути ті, кому не дозволялося складати власний тестамент, або було щось відписано у духівниці, опікуни та езекутори [6, с. 222].

Тогочасне право обмежувало деякі заповітні розпорядження – у жодному разі не дозволялося нічого заповідати «жидам, махOMETанам и идолопоклонникам», тобто іновірцям, а також народженим поза шлюбом, марнотратцям і п'яницям.

Отже, законодавство контролювало, щоб успадковане нерухоме майно неодмінно переходило до законних спадкоємців, підкреслюючи «и весма то не пристойть, дабы кто имел своих в скудости оставлять, а посторонних обогащать, что есть противно природному праву и любви» [6, с. 218].

Траплялися випадки, коли духівниці склалися з порушенням традиційної форми. До них належали духівниці, складені у «чужій землі» тими, хто перебував на службі за кордоном, а також заповіти військових, які перебували у далеких походах. У першому випадку автору достатньо було оголосити «останню волю» й затвердити на «сторонньому» повноважному уряді та привезти в рідні краї витяг із закордонних урядових книг чи письмове свідчення з підписами й печаткою [6, с. 220].

З порушенням традиційної форми часом склалися духівниці, написані під час морової язви (нерідко для позначення понять масових захворювань вживалися слова «повітрие», «мор», «морская язва») [6, с. 221].

Мав силу і тестамент заповідача, що жив сукупно з батьками і ще не був відмежований, а своїм промислом або службою вже здобув власне майно [6, с. 216].

Якщо існувало кілька варіантів духівниць, то усі попередні варіанти знищувались. Зокрема, повернувшись у жовтні 1752 р. з походу із «заднепровских мест» і дізнавшись про смерть дружини Олени, компанійський полковник Григорій Павлов вирішив скасувати залишений нею тестамент: «Разсудил себе, яко тое жени моей составлен тестамент не в полном обстоятельстве, и изъясненіи обо всех движимих и недвижимых наших добрах, для того я тот тестамент касую» [14, арк. 1].

Перешкодами до остаточного затвердження заповіту були пізніше народження законного спадкоємця, позбавлення автора після написання тестаменту майна, смерть спадкоємця за життя заповідача чи втрата дієздатності й відмова спадкоємця від спадку.

Перешкодою до затвердження духівниці могло бути також її неправильне оформлення. Так, якщо духівниця не мала позначень дня, місяця, року, а також містила виправлення, підчистки, то акт підлягав знищенню. Недійсним вважався заповіт, в якому замовчувалося право одного із законних спадкоємців без зазначення причин позбавлення майна [6, с. 216].

Для набуття чинності духівниця мала бути затверджена на місцевому уряді: «Оный-же тестамент, також и в открытом другом писме сепаратній пункт написанный, на каком ни есть уряде вписать в книги, а из книг и выпись в дом мой для сообщения и господам эскуторам к ведению и исполнению выдать соизволяю» [6, с. 91].

Цим займалися здебільшого спадкоємці, оголошуючи та рєструючи документ на уряді, після чого вони отримували скріплений печаткою і підписами витяг з урядових книг, що свідчило про затвердження тестаменту [6, с. 218–223].

Так, тестамент військового товариша Ніжинського полку Грицька Чорного, що складався «перед ... урядом Новомлынским», відразу після написання був затверджений на прохання самого автора: «То є все вырекши, просил на уряде о тестаменте сей, и до нього о притеснении печати». Свої підписи залишили отаман городовой, війт та писар [15, с. 125].

Про те, що на прохання родичів померлого можна було отримати копію оригіналу заповіту, свідчили записи наприкінці документа – кому, ким і коли була видана копія. Зокрема, напри-

кінці заповіту осавула Прилуцького полку Михайла Мовчана, складеного у 1742 р., після підписів свідків був доданий запис: «Канцелярії с оних справочная копія од слова снята і в протоколю сего 1748 году іюля 30 книгу под номером 243 сообщена, а сей поденних для вероятія в потомніе времена підписом рук урядових з приложением сотених печатей утвержден» [16, арк. 6].

Опрацьовані тексти дозволяють припустити, що механізм затвердження духівниць не був чітко визначеним, тому траплялися різні юридичні форми їх закріплення.

Виконавцями останньої волі могли бути спадкоємці, душеприказники чи ексекutori, визначені заповідачем. Написання і затвердження заповіту не завжди гарантували виконання волі автора. Після його смерті часом розпочиналися судові тяжби й суперечки між близькими родичами [17, арк. 1–14; 18, арк. 1–18; 19, арк. 1–14].

Інколи це призводило до розорення спадку, адже законом передбачалася можливість судитися до десяти років, якщо спадкоємець доводив «правдами й неправдами», що несправедливо був усунений від спадку [6, с. 223].

Таким чином, кожний тестамент зазвичай закінчувався погрозами і прокляттями на адресу тих, хто наважився б зухвало порушити волю помираючого: «А на остаток, замикаючи сей мой остатней воли тестамент, в таковий способ оный обваровую: да будет проклят анафеме и маранафе вшеляки, в яком колвек пункте параграфа оный нарушит, и да низвергнут будет силою Всевышного Бога до ада перысподнего жива, и да постигнеш его тут во временном житии казнь божия, а в будущем пекельная да ожогнет его мука, каждого, хто толком важитетемься оный нарушати».

Згідно із спостереженням О. Лазаревського, якщо тестамент закріплювався ще за життя автора, то у більшості випадків його передавали на зберігання до церкви чи монастиря. У разі, коли заповідач помирав, а спадкоємці були малолітніми, заповіт передавався душеприказнику чи опікуну. За інших ситуацій його віддавали до церкви, де у разі «дележа» спадкоємці могли одержати його, залишивши там копію [19, с. 152–160]. Також значна кількість заповітів козацької старшини зберігалась у полкових і сотенних канцеляріях Гетьманщини.

Тогочасне законодавство не запроваджувало спеціальних узаконених форм, зразків написання тестаментів. Вимагалось лише, щоб воля була виражена ясно і чітко, щоб не виникало сумнівів щодо осіб заповідача і спадкоємців та щодо змісту розпоряджень.

Опрацьовані документи дозволяють окреслити таку структуру і складові елементи спадкових актів:

- преамбула (звернення до Всевишнього);
- зазначення причин складання тестаменту;
- розпорядження щодо поминання душі та місця поховання;
- грошові офіри на церкви й монастирі;
- визначення спадкоємців;
- перелік майна;
- моральні повчання і життєві поради;
- погрози за порушення заповіту;
- підписи свідків.

Висновки. Особливістю людини ранньомодерного часу була досить висока релігійність. Тому, крім майнових розпоряджень, важливою складовою тестаментів були благочестиві розпорядження. Загалом духівниці XVII–XVIII ст. були не тільки приватно-правовими актами щодо розпорядження власністю на випадок смерті, якими уявляються сьогодні, а й пам'ятками поховальної культури.

Заповіти були досить різноманітними за змістом, формою, обсягами – від конкретних стислих ділових розпоряджень до справжніх літературних оповідей про життя, походження майна, релігійно-філософських роздумів.

Загальноприйняті традиції оформлення тестаментів урізноманітнювалися внаслідок особливостей характеру, темпераменту, життєвих поглядів, інтелекту авторів. Зміст тестаменту був обумовлений і матеріальним становищем заповідача та характером його діяльності.

Заповіти містять інформацію про підготовку представників козацької старшини до завершення земного життя, обрання місця поховання, благодійні пожертви.

Список використаних джерел

1. Словарь-справочник по праву. Москва: Акалис, 1995. 144 с.

2. Попружна А. В. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2016. 20 с.
3. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття Київ: Простір, 2011. 200 с.
4. Правда Русская / [под ред. Б. Д. Грекова]. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1947. Т. II. 862 с.
5. Кристер А. Е. Духівниці XVI–XVII віку. Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Київ, 1927. С. 491–513.
6. Права, по котрым судится малороссийский народ. 1743 р. Київ: Наукова думка, 1997. 603 с.
7. Вербловский Г. Завещание. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Санкт-Петербург, 1894. Т. 12 (23). 480 с.
8. Модзалевский В. Л. Два старинных духовных завещания. *Историко-литературный сборник*. 1924. С. 92–117.
9. Духівниця гадяцького полковника Івана Чарниша, 1710 р. *Черниговские губернские ведомости*. 1886. № 91. Часть неофициальная. С. 4–5.
10. Духівниця Стефана Миклашевського, 1750 р. / Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, ф. І., спр. 57585, 6 арк.
11. Демченко Л. Волинські тестаменти XVI ст.: дипломатичний аналіз. *Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997. Т. 2. С. 35–48.
12. Духівниця Кліма Григоровича Шаповаленка, басанського сотника, 1748 р. *Черниговские губернские ведомости*. 1850. № 19. Часть неофициальная. С. 190–191.
13. Книга запису купчих, уступочних актів, духівниць та інших документів старшини, козаків і міщан, 1758–1762 рр. // Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 64, оп. І, спр. 389, 88 арк.
14. Духівниця Грицька Чорного, Новомлинського козака, 1681 р. *Черниговские губернские ведомости*. 1853. № 44. Часть неофициальная. С. 405–406.
15. Духівниця прилуцького полкового осавула Михайла Мовчана, 1749 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, ф. І., спр. 57582, 3 арк.
16. Книга запису купчих, уступочних актів, духівниць та інших документів старшини, козаків і міщан, 1755–1764 рр. // Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 64, оп. І, спр. 552, 64 арк.

17. Справа про намагання монахині Глухівського Успенського монастиря Олени Заруцької одержати від зятя військового товариша Марка Петрункевича речі покійної дочки, 1749 р. // Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 9808, 18 арк.

18. Справа про спір сотників Стефана і Андрія Стороженків з удовою свого брата Петра за його спадщину, 1749–1780 рр. // Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 10641, 14 арк.

19. Лазаревский А. Духовници. *Черниговские губернские ведомости*. 1857. № 19. Часть неофициальная. С. 152–160.

Popruzhna A. V.,

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of
Economics and Social Sciences,

Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine

FUNDS OF KAZAKSK ELITE OF THE SECOND HALF OF XVII–XVIII CENTURIES

The article is devoted to the clerks of the Cossack elder - the acts of the last will of the social and political elite of the second half of the XVII-XVIII centuries. The main scientific researches of the given topic are analyzed, historical features of the hereditary Hetmanate rights, terminology, procedure of conclusion, structure and content of documents are highlighted, historiography of the problem is analyzed.

Meta statti panyaguk in addition, on the basis of the analysis of the texts of the Cossack officers of the other half of the XVII – XVIII centuries. Due to the structure, structure, rights of individuals of the remaining will of the socially political Hetmanshini.

Traditions of the design of the testament of the urniznomanitnuvalisya of the special features of character, temperament, life of opinion, the author of the author. Replacing the testament with the use of obuvleniyeni i materialnim stanovischem zapovidacha that the nature of the young movement.

The bells of the representatives of the Cossack elders allow us to recreate the funeral culture of this leading community as a sociocultural phenomenon of the early modern era. They are evidence of the material and spiritual preparation of man to the completion of the earthly path. At the same time, the clergy illustrate the worldview, religiosity, tastes, relationships and everyday life of the military-political elite of the second half of the XVII-XVIII centuries.

Especially people of the early modern hour were filled with high visibility. To that okrim maynovy rozporyazhen important warehouse testamentent boules pious rozporyadzheniya. Zagalom, spirit of XVII–XVIII century. The boules are not just private acts of the right to disagree on the headaches of the dead, like those of the year, and the memory of the laudatory culture.

Zapoviti mistyat informatsiyu about representatives of the Cossack officers before the completion of the earthly life, obrunnya msitsya pokhovannya, grateful devour. A special place in the clergymen is the property and donations of the testers

in favor of the temples and monasteries, which is a source of the history of philanthropy in the Hetmanate.

Doskidzhennya spadkovih akviv mozhe buti korisnym for istorikiv rights, supposedly problems and succession of mine, zokrem, sp_vvdnoshennya pravovyh norms with everyday practices.

Key words: *testament, cohabitant, testament, cossack officer, hereditary law.*

References

1. *Law dictionary* (1995), Moscow: Akalis.
2. Popruzha, A. (2016), *Cossack foremen's funeral culture in the second half of XVII–XVIII centuries: aforedegree thesis for the degree of candidate of historical sciences: 07.00.01*. Chernihiv.
3. Bilous, N. (2011), *Testaments of the inhabitants of Kyiv in the middle 16th and the 1st half of the 17th c.*, Kyiv: Prostrir.
4. *True Russian* (1947), Grekov, B. D. (Ed.), Moscow: Izd-vo Akad. nauk SSSR, Vol. II.
5. Krister, A. E. (1927), "Wills in the XVI–XVII c." *Anniversary celebration in honor of acad. D. Bagaliya*, Kyiv, pp. 491–513.
6. *Rights by which the Little Russian people are suing*. 1743 year. (1997), Kyiv: Naukova dumka.
7. Verblovskij, G. (1894), *Testament* / Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary, Sankt-Peterburg, Vol. 12 (23).
8. Modzalevskij, V. L. (1924), "Two ancient spiritual testaments". *Historical and literary zbornik dedicated to V. Sreznevsky (1891–1916)*, pp. 92–117.
9. Testament of Colonel Ivan Charnish from Gadyach, 1710. (1886), *Chernigovskie gubernskie vedomosti*, Vol. 91, Chast neoficialnaja, pp. 4–5.
10. *Testament of Stephen Miklashevsky, 1750*, Institute of Manuscripts of the V. Vernadsky National Library of Ukraine, f. I., spr. 57585.
11. Demchenko, L. (1997), "Volyn testaments in 16 c.: diplomatic analysis", *Scientific notes: Collection of works of young scientists and graduate students*, Kyiv: Institute of Ukrainian archeography and source study of the name of M. Grushevsky, Vol. 2, pp. 35–48.
12. The will of Klim Shapovalenka, the centurion of Basan, 1748 r. (1850), *Chernigovskie gubernskie vedomosti*, Vol. 19, Chast neoficialnaja, pp. 190–191.
13. *The record book of deeds, concessions, testaments and other documents of elders, cossacks, citizens, 1758–1762 pp.*, Central State Historical Archive of Ukraine in the m. Kyiv, f. 64, op. I, spr. 389.
14. The Cossack Testament Gritska Chorny, 1681 (1853), *Chernigovskie gubernskie vedomosti*, Vol. 44, Chast neoficialnaja, pp. 405–406.

15. *The testament of the regimental commander Mikhail Movchan, 1749*, Institute of Manuscripts of the V. Vernadsky National Library of Ukraine, f. I., spr. 57582.

16. *The record book of deeds, concessions, testaments and other documents of elders, cossacks, citizens, 1755–1764 pp.*, Central State Historical Archive of Ukraine in the m. Kyiv, f. 64, op. 1, spr. 552.

17. *The case about the attempt of the nun Glukhovsky Uspensky monastery of the Deer Zarutskoi monastery to get things from her son-in-law Mark Petrunkevich to their deceased daughter, 1749 r.*, Central State Historical Archive of Ukraine in the m. Kyiv, f. 51, op. 3, spr. 9808.

18. *The case about the dispute of centurions Stephen i Andriya Storozhenkiv with the widow of his brother Peter for his inheritance, 1749–1780 pp.*, Central State Historical Archive of Ukraine in the m. Kyiv, f. 51, op. 3, spr. 10641, 14.

19. Lazarevsky, O. (1857), "Testaments". *Chernigovskie gubernskie vedomosti*, Vol. 19, Chast neoficialnaja, pp. 152–160.